

«УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ» У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ТА НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ЗАГАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті здійснено стислий історіографічний аналіз проблеми висвітлення Української революції 1917–1921 років у сучасних шкільних підручниках та навчальних посібниках, а також сформульовано власне бачення автором перспектив її подальшого вивчення та викладання.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., історія України, шкільні підручники, навчальні посібники, історична свідомість учнів.

В березні 2017 року виповнюється 100 років від початку Української революції 1917–1921 років – справді доленосної події в історії нашого народу, коли після довгих століть бездержавного розвитку українцям бодай на кілька років вдалося відродити і розбудувати національну державність України. Незважаючи на сторічний період вивчення та осмислення цієї теми, можна впевнено констатувати, що багато її аспектів ще й сьогодні недостатньо досліджено в історичній науці. Актуальність теми посилюється тим, що здобувши знову омріяну незалежність, сьогодні, як і 100 років тому, існує реальна загроза її втрати через внутрішню «п'яту колону» в суспільстві, а головне – через зовнішню агресію Росії, того «північного сусіда та старшого брата», який загарбав Україну у 1921 році.

Зважаючи на обширність і багатовекторність теми, спробуємо обмежитись стислим аналізом історіографії проблеми, зокрема станом висвітлення Української революції 1917–1921 років у шкільних підручниках, окреслити підходи і завдання щодо формування національної свідомості учнів при викладанні теми «Українська революція 1917–1921 років», а також сформулювати власне бачення перспектив її подальшого вивчення та викладання.

За 100 років дослідження проблеми з жодного іншого періоду історії українського державотворення не накопичилось такої значної кількості джерел та літератури як про добу Української революції 1917–1921 рр. Так, лише в умовах незалежності України, тобто за останні 25 років за нашими підрахунками захищено майже 500 докторських і кандидатських дисертацій, присвячених різним аспектам революційної доби і державотворчим процесам 1917–1921 років. В той же час, ця проблема є найбільш сфальсифікованою. Сьогодні нам зрозуміло чому, адже квінтесенцією Української революції є відродження і розбудова саме національної державності. На жаль, частина міфологем, переколючень та помилкових суджень «перекочувала» з наукової літератури і до навчальних видань.

Обсяг статті не дозволяє ґрунтовно розглянути всі аспекти цієї проблеми, тому зосередимось на стислій характеристиці шкільного підручника як специфічного історіографічного джерела, на етапах становлення сучасних вітчизняних підручників з історії України, включаючи загальні характеристики трансформацій їхнього змісту, і на дидактичних особливостях висвітлення Української революції в підручниках для 5 класу та 10-го класу, адже саме в них висвітлюється досліджувана нами тема.

Підтримуємо твердження науковців про подвійну сутність шкільного підручника з історії: з одного боку – це продукт сучасної історіографії (адже побудовані на принципі науковості

шкільні підручники синтезують провідні історіографічні здобутки на час їх написання), з іншого боку – це інструмент політики пам'яті як свідомого процесу вибудовування співзвучних настроїв епохи і викликам часу образів минулого й модусів поведінки¹. Крім цього, варто наголосити на величезній ролі шкільних підручників у формуванні історичної свідомості. Коли ми говоримо про історичну свідомість, то її істотною складовою є історичні знання, значну частину яких людина здобуває саме під час навчання в школі за допомогою вчителя й підручника. Через авторів шкільних програм і державних стандартів і зокрема через шкільні підручники відбувається опосередкований вплив держави на формування історичної свідомості учнів. Щодо шляхів формування історичної свідомості, то шкільна історична освіта, на відміну від вищої, видається навіть більш значущою, бо охоплює набагато ширше коло людей². Тому сприяння формуванню історичної свідомості та історичної пам'яті учнів є стратегічною метою шкільної історичної освіти, адже значний масив понять, подій, фактів, тлумачень та висновків, що вкладається в голови молодого покоління, пускає дуже глибоке коріння й надалі багато в чому визначає історичну свідомість дорослого населення.

Про роль і велике значення шкільного курсу історії для збереження колективної пам'яті народу неодноразово наголошував у своїх працях професор Олександр Удод, прирівнюючи його до державних символів та атрибутів: «Без перебільшення можна сказати, що підручник з історії України є таким же атрибутом державності, як герб, гімн, прапор, національна валюта»³. А французький історик Марк Ферро зазначав, що «образ інших народів або власний образ, який живе в нашій душі, залежить від того, як у дитинстві нас навчали історії»⁴. В зв'язку з цим особливої актуальності набуває заклик Владислава Верстюка, що за підручником стоїть молоде покоління, і що ми сьогодні покладемо на парту учня – такого громадянина й отримаємо через десять років⁵.

Без сумніву, саме історія в її академічній та дидактичній іпостасях має вирішальне значення для формування етнічної та національної ідентичності. Слід також враховувати, що специфіка написання шкільного підручника з історії вимагає від його автора бути фахівцем не лише з історії, а ще й з дидактики, що зустрічається рідко. В зв'язку з цим за написання підручників беруться методисти, учителі-практики, які за характером своєї діяльності не займаються історичними дослідженнями і не завжди обізнані із сучасними інтерпретаціями історичних фактів, подій, явищ і процесів, що призводить до появи, можливо, яскравих і цікавих за змістом навчальних посібників, але дещо еkleктичних, концептуально невтриманих, з неперевіреними фактами, коли авторські настрої і уподобання превалюють над науковістю⁶.

За текстом підручника завжди прочитується ідеологічна позиція авторів, адже провідною сюжетною лінією шкільних підручників з історії України є державотворчі процеси. Так, в «Концепції гуманітарного розвитку України» наголошується, що вона підпорядкована цілеспрямованому втіленню в життя ідеї державотворення, національної консолідації народу України і національної злагоди як провідних ідей домінування цивілізованого розвитку суспільства»⁷.

Стисло охарактеризуємо етапи становлення шкільних підручників з історії України, адже нашими попередниками К. Бахановим, К. Стецевичем, О. Радзивіл, Н. Яковенко, О. Удодом та іншими дослідниками вже здійснено спробу їх більш ширшого аналізу⁸, та звернемо увагу лише на ті, в яких висвітлюється тема «Українська революція 1917–1921 рр.», тобто для 5 і 10 класів.

Перші шкільні навчальні посібники з історії в незалежній Україні важко назвати підручниками, тому вони носили дещо дивну назву «Матеріали до підручника з історії України для 10–11 класів (автори: М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів. – К., 1992 р.)». В цьому ж році появилася і перший пробний підручник О. Кучерука «Оповідання з історії України» для 5 класу. Проте, книга виявилася занадто заполітизованою і занадто складною для сприйняття. У Рівному у 1992 р. вийшли друком «Оповідання з історії України, рідного краю» В. Мисана. У 1994 р. у видавництві «Гене́за» побачив світ підручник з новітньої історії України Ф. Турченка – для старшоклаників.

Оцінюючи ці перші підручники О. Удод, І. Гирич, Л. Зашкільняк та інші вчені, зважаючи на нові тенденції в поданні матеріалу, відхід від формаційного бачення історії на користь цивілі-

заційного підходу, вказують і на вади цих підручників, зокрема на певну тенденційно-кон'юнктуру заангажованість, нав'язування авторської думки, спрощення і схематизацію в поясненні причинно-наслідкових зв'язків історичних подій, надмірне захоплення політичною історією та інші⁹. На думку Л. Зашкільняка українська нормативна історіографія станом на середину 1990-х років ще мало чим відрізнялася від версії історії УРСР¹⁰. Зрозуміло, що таким був і зміст перших підручників.

У 1996 р. було ухвалено нову програму з історії України (Я. Грицак, В. Мисан, Ф. Турченко, Г. Швидько та ін.) та починається другий період створення підручників з історії України. У 1998 р. виходять в світ другі видання підручників С. Кульчицького і Ф. Турченка, а у 1999 р. для 5-го класу виходить новий підручник «Вступ до історії України» В. Власова і О. Данилевської, який замінив складний для сприйняття п'ятикласниками підручник О. Кучерука. Всі ці видання містили вагомий методичний апарат (уривки спогадів, документів з запитаннями і завданнями для роздумів), за допомогою яких автори намагалися долучити учнів до діалогу, спонукали до висловлення власного ставлення щодо оціночних суджень підручника.

Наступний період трансформації підручників з новітньої історії України почався з 2005 року, після затвердження у 2004 році нової програми з історії, що було викликано переходом загальноосвітніх шкіл на 12-ти річний термін навчання.

Варто наголосити, що підручники цього періоду носять відбиток політичної ситуації в Україні: з 2005 року для них характерна посилена увага до найяскравіших подій в історії України як засобу збудження національної пам'яті та консолідації нації; з 2010 до початку 2014 року, навпаки, – різкі зміни акцентів в оцінці радянського минулого, історичних подій, спільних з Росією, «ретушування» окремих героїзованих моментів української історії.

У 2010 р. було підготовлено нове видання шкільних підручників, до яких внесено суттєві редакційні правки, покликані покращити імідж Росії, зокрема спрямовані на формування неагресивного образу Росії. З цією метою з шкільних підручників було вилучено інформацію про події під Крутами, про Українських січових стрільців, про визвольну боротьбу УПА, «під ніж» пустили і Помаранчеву революцію, «вихолостили» реальні вимоги народу в період президентських виборів 2004 року. Значної еволюції зазнало висвітлення у підручниках радянської моделі державності від «нечувано жорстокої російської влади» до визнання окремих позитивних моментів в історії України радянської доби, зокрема досягнень індустріалізації. Керівну роль Кремля (Москви) у поступовому плановому знищенні надбань та проявів українського державного самоврядування було замінено на роль більшовицької партії у цих процесах.

І мабуть не варто дивуватись тому факту, що проведене у 2010–2011 роках за вказівки Д. Табачника так зване «незалежне оцінювання» шкільних підручників з історії України показало, що більшість експертів вважають, що підручникам притаманна «об'єктивність, виваженість та комплексність в оцінках історичних подій»¹¹.

Фінансова скрута в країні останніх років не дозволила оперативного перевидати нові підручники, без купюр та перекручень в оцінках минулого, тому школярі змушені були навчатись за спотвореними підручниками.

Нарешті, що ми можемо сказати про найновіші шкільні підручники з історії України, видрукувані за останні три роки, включаючи 2016 рік, як в них висвітлюється тема «Українська революція 1917–1921 років»?

Варто наголосити на тому, що з їх текстів вилучено ті фальсифікації і перекручення щодо викладу революційної доби, які домінували в підручниках 2010–2013 років.

В той же час в найновіших шкільних підручниках залишається ще багато «вузьких місць» у висвітленні Української революції 1917–1921 років, які не сприяють формуванню історичної свідомості та накопиченню учнями ґрунтовних знань з цієї важливої теми. Адже лише після успішного засвоєння саме цієї теми учні, вивчаючи наступні теми, пов'язані з встановленням радянської влади, свідомо дійдуть висновку, що УРСР не була спадкоємницею УНР, що це – псевдодержава, привнесена ззовні та створена за російським радянським зразком. У 1921 р.

Українська революція потерпіла поразку, Україна була завойована і поділена між 4-ма державами. Національне державотворення припинилось і було відновлене лише у 1991 році.

Учні повинні зрозуміти, що радянське державотворення на території України – це не українське національне державотворення. Більше того, УРСР не була самостійною державою, бо не мала власних кордонів, зовнішньої та внутрішньої політики, армії, валюти, громадянства, символіки, державної мови. Але у нас це все було у 1917–1921 роках, поки Україну не завоювали, позбавивши на 70 років національної державності.

На жаль, в найновіших шкільних підручниках відсутній належний фактаж та відповідна аналітика для ґрунтовного розкриття цієї теми, а деякий матеріал взагалі містить помилкові твердження і дати.

Так, у «Вступі до історії» для 5-класу автор Віталій Власов в одній темі поєднує непоєднані речі, назвавши її «Українська революція та перші десятиліття більшовицької влади», причому ще за радянськими штампами обмежує хронологію революційної доби 1917–1920 роками. П'ятикласники можуть трактувати це як плавний перехід від революції до радянської доби в Україні.

Світлана Коніщева в своєму посібнику для 5-го класу за 2016 рік нав'язує учням думку, що Центральна Рада утворена за ініціативою М. Грушевського¹² (і це при тому, що Грушевський перебував у той час в Росії, в засланні, а прибув до Києва лише через два тижні від початку революції). Розкриваючи тему Українська революція, авторка підручника подає зображення Державного прапора та Державного герба України. Проте, це не що інше як постріл вхолосту, бо не подана відповідна інформація про ці символи. Це необхідно зробити при висвітленні саме цієї теми, адже саме в умовах Української революції національна символіка вперше стала державною. Саме тут необхідно подати матеріал про співвідношення державної і національної символіки, що поняття національна символіка значно ширше від поняття державна символіка, вона має здатність перетворюватись з національної в державну, а при поразці державотворчих процесів – знову ставати національною і в підпіллі або в екзилі (тобто у вигнанні) торувати шлях до державності.

На наше переконання, це не тільки приріст ґрунтовних знань учнів, це також і вдалий плацдарм для виховного процесу, для прищеплення учням почуття патріотизму, національної гідності, адже саме тепер серця малечі, школярів і студентів є відкритими для сприйняття такої інформації. Українська Революція гідності 2013–2014 років перетворила український прапор та синьо-жовту атрибутику на символ боротьби України з «руським миром», Кремлем, російською агресією та іншими противниками української державності та незалежності.

На жаль, слід зазначити, що ці вузькі чи проблемні місця характерні також і для висвітлення теми «Українська революція 1917–1921 рр.» в підручниках з історії України для 10 класу.

Так, в навчальному посібнику за авторством Світлани Коніщевої революційна доба також закінчується 1920 роком. Причому авторка як синонімічні або взаємозамінні вживає терміни «Українська революція» та «Українські національно-визвольні змагання»¹³.

В навчальному посібнику О. Пісема та О. Мартинюка за 2016 рік Перша світова війна закінчується не в 1918 р., а чомусь в 1917 р.¹⁴ Чи не дивною для учнів виглядає боротьба УНР за вихід з війни і підписання 9 лютого 1918 р. Брестського мирного договору? Доба Української революції авторами обмежена тільки 1917–1918 рр., а 1918–1921 роки – це, на їх думку, період Визвольних змагань та їх поразки.

В шкільному посібнику Юлії Лебедевої, названому «Історія України. Повний шкільний курс» тема «Українська революція» взагалі висвітлюється без обмежень її хронологічних меж. В тексті подана помилкова дата проголошення IV Універсалу і незалежності України, насправді 22 січня 1918 р. Мала Рада ніяк не могла затвердити IV Універсал, бо в цей день лише розпочалася робота комісії по підготовці його тексту на базі трьох основних проектів, поданих до УЦР. Поряд з портретами державотворців – М. Грушевського та В. Винниченка авторка вміщує фотопортрет Антонова-Овсієнка – більшовицького військового діяча, борця проти незалежної УНР¹⁵.

В практичному довіднику за 2015 рік з історії України за програмою старшої школи, підготовленому Т. Земеровою та І. Скирдою, Українська революція обмежується 1917–1918 роками, а революційна доба як і за радянських часів закінчується 1920 роком. Крім цього, автори реанімують старий міф і наголошує, що 29 квітня 1918 року М. Грушевський був обраний президентом УНР¹⁶, яким він насправді ніколи не був і ніколи не обирався.

Отже, на жаль, на сьогоднішній день ми ще не можемо сказати, що в Україні є гарні шкільні підручники та навчальні посібники з історії. Всім нам треба усвідомити, що поряд з трагічною ми маємо і славу, героїчну історію України. Нам є чим гордитись і за що боротись – і підручник з історії України повинен бути таким, що посилює любов до України, формує патріотизм, викликає почуття національної гідності, а головне – він повинен надихати молодь до активної участі в розбудові рідної держави.

¹ Детальніше див.: Баханова С. Моделі української державності 1917–1922 років у сучасних шкільних підручниках з історії: монографія / Світлана Баханова. – Донецьк, 2012. – С. 3–4.

² Про цей аспект проблеми, що стосується аналізу вузівських підручників з історії України, нами підготовлено статтю до наступного 52 випуску «Етнічної історії народів Європи», що готується до друку.

³ Удод О. Про роль і значення шкільної історії у процесі творення національних ідентичностей // За право бути собою. Українська державницька історія (Збірка статей). – К., 2008. – С. 18; його ж. Про роль і значення шкільної історії у процесі творення національних ідентичностей // Історія України. – 2010. – № 37. – С. 4–5.

⁴ Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах. Перевод с фр. – М., 1992. – С. 8.

⁵ Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н. Яковенко. – К., 2008. – С. 17.

⁶ Баханова С. Моделі української державності 1917–1922 років у сучасних шкільних підручниках з історії: монографія. – Донецьк, 2012. – С. 15.

⁷ Концепція гуманітарної освіти України. – К., 1997. – С. 6.

⁸ Баханов К. Написані з власного погляду (перше покоління українських підручників: основні напрямки модернізації // Історія в школах України. – 2004. – № 5. – С. 11–17; його ж. Сучасний шкільний підручник з історії / К. О. Баханов. – Харків, 2009. – 128 с.; Шкільна історична освіта: зміст, проблеми, пошуки / Упоряд. О. Удод. – К., 2010. – 144 с. та ін.

⁹ Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): 36. наук. ст. – К., 2000. – С. 53; Удод О. Аксиологічний підхід при формуванні змісту сучасної шкільної історичної освіти (на матеріалах підручників з історії України) // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): 36. наук. ст. – К., 2000. – С. 55–62 та ін.

¹⁰ Зашкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 15(1). – К., 2009. – С. 13–19.

¹¹ Баханова С. Моделі української державності 1917–1922 років у сучасних шкільних підручниках з історії: монографія. – Донецьк, 2012. – С. 58.

¹² Коніщева С. Є. Історія України (вступ до історії). 5 клас: зошит для поточного та тематичного оцінювання. – Харків, 2016. – С. 20.

¹³ Коніщева С. Є. Історія України. Всесвітня історія. 10 клас: зошит для поточного та тематичного оцінювання. – Харків, 2014. – С. 27.

¹⁴ Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України. 5–11 класи. Опорні схеми, таблиці, коментарі. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 307.

¹⁵ Лебедева Ю. Г. Історія України: довідник для підготовки до ЗНО. Повний шкільний курс. – К., 2013. – С. 159–161.

¹⁶ Земерова Т., Скирда І. Історія України. Практичний довідник (за програмою основної і старшої школи). – Харків, 2015. – С. 317.

В статье осуществлен краткий историографический анализ проблемы освещения Украинской революции 1917–1921 годов в современных школьных учебниках и учебных пособиях, а также сформулировано личное видение автором перспектив ее дальнейшего изучения и преподавания.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., история Украины, школьные учебники, учебные пособия, историческое сознание учащихся.

In the article, a short historiographic analysis of the problem of coverage of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in modern school textbooks and teaching aids was made, and the author's personal vision of the prospects for further study and teaching was formulated.

Keywords: Ukrainian revolution of 1917–1921, history of Ukraine, school textbooks, teaching aids, historical consciousness of pupils.